

فرهنگ و حافظه در جهان اسلام

ع. روح بخشان*

Farhad DAFTARY and Josef W. MERI (Eds.), *Culture and Memory in Medieval Islam, Essays in Honour of Wilferd Madelung*, London / New York, J. B. Tauris, 2003, Xvi + 464p.

معرفی / فرهنگ و حافظه در جهان اسلام

چکیده

فرهنگ و حافظه در جهان اسلام در قرون وسطی مجموعه مقالاتی است که به افتخار ویلفرد مادلونگ، به کوشش فرهاد دفتاری و جوزف مری فراهم آمده و به سال ۲۰۰۳ م/ ۱۳۸۲ در لندن انتشار یافته است. این مجموعه، شامل سه بخش است، و در هر بخش مقاله‌هایی از اسلام‌شناسان درج شده است

الف) انتقال دانش، شامل شش مقاله:

۱. دانشگاه، گذشته و حال / جورج مقدیسی.
۲. اجازه عبدالله بن صالح سماه‌جی به ناصر جارودی قطیفی / زابینه اشمیتکه
۳. رأی ابوالحسین بصری در باب اراده خدا / مارتین مک درموت.
۴. میان قم و غرب / غیبت بر حسب رأی کلمینی و کتاب نعمانی / آندریونیومن.
۵. یاد و نقشه / امیلی سویج اسمیت.
۶. ابوحيان توحیدی، صدایی سنی در قرن شیعی / وداد القاضی.

*. منتقد و پژوهشگر.

- ب) به یاد سپاری، به یادآوری و فراموشکاری، شامل پنج مقاله:
۱. روایت بلعمی از تاریخ صدر اسلام/التون دانیل.
  ۲. دوباره بگو و مرا برده خود کن: یادداشتهایی درباره قول دیلمی مبنی بر هفت نشانه عشق انسان به خدا/ جوزف نورمنت بل.
  ۳. فهرست و حافظه / جولیا بری.
  ۴. یک مضمون یوحناایی در زندگینامه ابن تومرت/ داوید واسرشتاین.
  ۵. بوستان شهدا: روش کاشفی در ایرانی کردن روایت شهادت شیعی در اواخر دوره تیموری / عباس امانت.
- ج) یاد و یادگار فرمانروایان، سلسله‌ها و کشورگشایان، شامل شش مقاله:
۱. انقلابی‌های خراسان و عنوان المهدی / مایکل بیتز.
  ۲. شاهنشاه و الملک المؤید: مشروعیت دهی به قدرت در دوره سامانیان و آل بویه / لوک تریدول.
  ۳. آغاز دعوت اسماعیلی و استقرار خاندان فاطمی به روایت قاضی نعمان/ اسماعیل پونا والا.
  ۴. نمادهای به سرقت رفته از گذشته: سرقت یادگاریها و آثار مقدس در رقابت میان عباسیان و فاطمیها/ پل واکر.
  ۵. مضمون قدرت و گذار تشیع از مرحله فرقه‌ای به دین رسمی در ایران / سعید امیر ارجمند.
  ۶. دیدگاه‌های شاعرانه شماره درباره شاور، ضرغام، شیرکوه و صلاح‌الدین در مقام وزرای خلفای فاطمی / پیتر شمور.
- کلید واژه: فرهنگ و حافظه در جهان اسلام در قرون وسطی، مجموعه مقالات اسلام‌شناسی، ویلفرد مادلونگ.

گرامیداشت یاد و نام و شخصیت بزرگان علم و ادب، شیوه پسندیده و آموزنده‌ای است که منافع و ارزش‌های گوناگون دارد، از آن جمله است فراهم آمدن مجموعه‌ای از تازه‌ترین تحقیقات پژوهندگان و دانشمندان حول یک موضوع معین، که در نتیجه منبعی تازه برای پژوهش در زمینه همان موضوع خواهد بود. این کار همچنین اهل علم و تحقیق را وامی‌دارد که در کار خود دقیق‌تر باشند تا زمینه برای گرامیداشت آنان هم فراهم آید. همچنین سرمشقی خواهد بود برای دانشجویان و دانشپژوهان تا پا در جای

پای استادان بگذارند و در راه دستیابی به بزرگی گام بردارند. یکی از تازه‌ترین کارهایی که در این زمینه انجام گرفته است، چاپ مجموعه‌ای است با عنوان فرهنگ و حافظه در اسلام در قرون وسطی، مجموعه تحقیقاتی که به افتخار ویلفرد مادلونگ، به کوشش فرهاد دفتری و جوزف مری / Josef Meri فراهم آمده است (لندن، ۲۰۰۳، شانزده + ۴۶۴ ص).

فرهاد دفتری، مخصوصاً به دلیل تحقیقاتی که در باب اسماعیلیه انجام داده، در ایران خوب شناخته شده است. آثار قلمی او در زبان انگلیسی عمدتاً به تحقیق درباره اسماعیلیه اختصاص دارند، همچون: اسماعیلیه، تاریخ و اعتقادات (۱۳۶۹)، افسانه‌های حشاشین / آدمکشان: افسانه‌هایی در باب اسماعیلیان (۱۳۷۳)، تاریخچه اسماعیلیه (۱۳۷۷)... که غالباً به فارسی ترجمه شده‌اند.

جوزف مری انگلیسی هم متخصص تاریخ اسلام و خاورمیانه و تطبیق ادیان است، و تاکنون در این زمینه چند تحقیق به چاپ رسانده است، مثل: پرستش قدیسان در میان مسلمانان و یهودیان سوریه در اوایل اسلام (۱۳۸۱) و راهنمای سالک تنها در زیارت.

ویلفرد مادلونگ، که مجموعه به افتخار و احترام او فراهم آمده است، در اواخر پاییز ۱۹۳۰ م / ۱۳۰۹ در اشتوتگارت متولد شد. پس از جنگ جهانی دوم، همراه پدر و مادرش به آمریکا رفت و وارد دانشگاه جورج تاون در واشینگتن شد. در سال ۱۳۳۰ خ برای ادامه تحصیل به مصر رفت، و در دانشگاه قاهره در محضر محمد کامل حسین، متخصص مطالعات اسماعیلی، به تحصیل پرداخت، و به تشویق او به تحقیق در اسماعیلیه فاطمی روی آورد، و در همان احوال در ادبیات عربی کهن متبحر شد. پس از آن به آلمان رفت و رساله دکتری خود را در دانشگاه هامبورگ زیر نظر برتولد اشیپولر در زمینه تاریخ اسلام تدوین کرد.

نخستین آثار قلمی مادلونگ در باب اعتقادات اولیه اسماعیلی و روابط میان فاطمی‌ها و قرمطی‌ها بر پایه همین رساله به دکتری نگارش یافته‌اند. این دو مقاله مفصل که به زبان آلمانی در سال‌های ۱۳۳۸ و ۱۳۴۰ خ در مجله *Der Islam* چاپ رسیدند، از اولین پژوهش‌های جدید در باب اسماعیلیه به شمار می‌آیند. او بعداً صورت منقح این دو موضوع «اسماعیلیه» و «قرمطی» را در چاپ تازه دایرةالمعارف اسلام منتشر کرد.

او در سال‌های ۱۳۳۷ تا ۱۳۳۹ سفیر آلمان غربی در بغداد بود، اما پس از آن تحقیقات خود را از سر گرفت. در ۱۳۴۲ استاد مدعو در دانشگاه تگزاس شد، و از ۱۳۴۳ به مدت چهارده سال در دانشگاه واشینگتن تدریس کرد، و در ۱۳۵۷ استاد زبان

و ادبیات عربی در اکسفورد شد و مهم‌ترین سمت تدریسی در این رشته را در اروپا کسب کرد.

ویلفرد مادلونگ کار نگارش را در سال ۱۳۳۸ آغاز کرد، و از آن پس تاکنون بیش از ۳۷۵ نوشته از او به چاپ رسیده است که بیشتر آنها معرفی و نقد کتاب هستند. چند تحقیق عمده او در مجموعه تاریخ کیمبریج و نزدیک به صد تحقیق دیگر در دایرة المعارف اسلام به چاپ رسیده‌اند (الحامدی، حمزة بن علی، اباحه، امامت، عصمه، نورالدین علی کرکی، کاشف الغطاء، کیسانیه، خوجه، خرمیه...). او چند کتاب درباره امام قاسم بن ابراهیم و کیش زیدی (برلن، ۱۳۴۴، آلمانی)، مدارس دینی و فرقه‌ها در قرون اول اسلام (لندن، ۱۳۶۴، انگلیسی)، گرایش‌های دینی در ایران صدر اسلام (نیویورک، ۱۳۶۷، انگلیسی)، جنبش‌های دینی و اخلاقی در اسلام قرون اول (همشایر، ۱۳۷۱، انگلیسی)، جانشینی حضرت محمد: پژوهشی درباره خلافت نخستین (کیمبریج، ۱۳۷۶، انگلیسی). این کتاب با همین نام به فارسی در آمده است)... نوشته است. و همچنین چند متن را ترجمه یا تصحیح کرده است، مثل کتاب النجاح احمدالناصر لدین الله، متون عربی مربوط به تاریخ امامان زیدی طبرستان، دیلمان و گیلان، سیره امام احمد بن یحیی الناصر لدینی...، کتاب المعتمد فی اصول الدین از رکن الدین محمود ملاحیمی خوارزمی، مجموعه مقالات هفدهمین کنگره اتحادیه عرب‌شناسان و اسلام‌شناسان، باب الشیطان از کتاب الشجره ابوتمام، کتاب المناظرات ابن هبثم، کتاب المصارع شهرستانی. بدیهی است که چنین دانشی مردی، قدر می‌بیند و بر صدر می‌نشیند و بزرگ داشته می‌شود، که یکی از راه‌های بزرگداشت او تهیه و چاپ مجموعه‌های علمی به نام و به افتخار اوست، همچون مجموعه حاضر که حاوی تازه‌ترین تحقیقات دانشمندان و پژوهندگان معاصر است، که پس از «دیباچه» به قلم جوزف مری، و «کتابنامه نوشته‌های ویلفرد مادلونگ» نوشته فرهاد دفتری، از سه بخش تشکیل شده است: ۱. انتقال دانش، ۲. به یادسپاری، به یادآوری و فراموشکاری، ۳. یاد و یادگار فرمانروایان، سلسله‌ها و کشورگشایان. اکنون برای آگاهی از محتوای کتاب، به نقل چکیده مقالات مندرج در آن می‌پردازیم:

بخش یکم، انتقال دانش، شامل شش تحقیق است (پس از دیباچه و کتابنامه).

۱. جورج مقدیسی / George Makdisi، «دانشگاه: گذشته و حال»، ص ۴۳ - ۶۳. به عقیده نویسنده، دانشگاه یک فراورده دوره قرون وسطایی مسیحیت غربی است

که در اوایل سده دوازدهم / ششم پدید آمده است. دو عنصر، دوام و تخصصی شدن مؤسسات آموزش عالی سازمان یافته را توجیه می‌کنند: شکل اجتماعی آموزشی مدرسی سازمان یافته، اجازه حرفه‌ای برای تدریس و تعلیم، که البته متأثر از شیوه آموزش جهان اسلام از روزگار هارون الرشید به بعد است. بدیهی است که در جهان اسلام مدرسه و مسجد نقش عمده در شکل گرفتن آموزش و دوام و توسعه آن داشته‌اند، که شکل تکامل یافته و سامانمند آنها «نظامیه» است. در همه این موارد، هم در شرق و هم در غرب، دین سهم اساسی در سامانمایی و گسترش آموزش داشته است (مقاله‌ای پرمایه و درخور ترجمه).

۲. زاینه اشمیتکه/Sabine Schmidtke، «اجازه عبدالله بن صالح السماهجی به ناصر جارودی قطیفی»، ص ۶۴-۸۵.

در زمینه شناسایی چگونگی نقل و انتقال دانش و معرفت و آگاهی در جهان اسلام راههای مختلفی وجود دارد. یکی از آنها یادداشتی است که معلم و استاد به شاگرد خود، پس از رسیدن او به سطح معینی از سواد و دانایی می‌دهد و اجازه نام دارد. کسی را که اجازه می‌دهد «مجیز» می‌نامند و اجازه گیرنده را «مجاز» نام می‌دهند. اجازه شکل‌های مختلف دارد، مثل اجازه السماع و اجازه القراءة... در این مقاله متن اجازه‌ای که عبدالله بن صالح سماهجی (۱۰۸۶ تا ۱۱۵۳ ه. ق.)، از بزرگان اخباری به ناصر جارودی قطیفی (۱۱۹۵ تا ۱۱۶۴ ه. ق.) داده، بررسی و تجزیه و تحلیل شده است.

۳. مارتین مک درموت/Martin J. McDermott، «رأی ابوالحسین بصری در باب اراده خدا»، ص ۸۶-۹۳.

یکی از مسائل مورد توجه دین پژوهان، موضوع رأی ابوالحسین محمدبن علی بصری معتزلی (درگذشته به سال ۴۳۶ ه. ق) درباره اراده خداست که می‌گوید: اراده خدا هیچ نیست مگر منشأ چیزی که انجام می‌دهد. او همچنین معتقد است که اعمال انسانها لزوماً با انگیزه‌هایشان هماهنگی دارند. ابوالحسین شاگرد قاضی عبدالجبار بود، اما بعدها به نقد آرای او پرداخت. البته او معتقد است که خواست‌های خدا در قرآن آشکار هستند، اما باید دید که چگونه به این خواست‌های جامع عمل پوشیده می‌شود.

۴. آندریو نیومن/Andrew J. Newman، «میان قم و غرب: غیبت برحسب رأی کلینی و کتاب الشعمانی» ص ۹۴-۱۰۸.

تحصیل و مطالعه ما در باب «دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی» برپایه احادیثی استوار است که در کتاب الکافی فی علم الدین محمدبن یعقوب کلینی (درگذشته به سال ۳۲۹ ه.ق) گرد آورده شده‌اند. این کتاب، حاوی شانزده هزار حدیث است که از مطالعه آنها برمی‌آید که ماهیت درک علمای قم از مقوله «غیبت» متفاوت از حوزه‌های دیگر است. این اختلاف مخصوصاً میان کتاب کلینی و کتاب محمدبن ابراهیم نعمانی (درگذشته به سال ۳۴۵ یا ۳۶۰ ه.ق)، معروف به «کاتب» مشهود است. بررسی منابع آن دو به روشن شدن علت اختلاف رأی و منشأ آن کمک می‌کند.

۵. امیلی سَویج اسمیت/Emilie Savage-Smith. «باد و نقشه»، ص ۱۰۹-۱۱۷. نقشه‌هایی که از قرون اول یعنی دوره قرون وسطی از جهان اسلام باقی مانده‌اند، مناطق کاملاً غیر مسکون را نشان می‌دهند، و این امر توجه محققان را جلب کرده است. در حالی که نقشه‌هایی که در آنها به مناطق خاص توجه شده است باقی مانده‌اند، شمار نقشه‌های مربوط به مناطق دیگر در قبل از قرن سوم هجری محدود است. البته در آن روزگار روش‌های مختلفی برای تهیه نقشه وجود داشته است که یکی از آنها به نام «مکتب بلخی» (دانشمند ابوزید احمد بن سهل بلخی، درگذشته به سال ۳۲۲ ه.ق) معروف است. نکته دیگر این است که اهل فن در تهیه نقشه به برخی از نقاط، مثل حواشی دریای خزر و آذربایجان، بیشتر توجه می‌کرده‌اند. آخرین نکته این است که شیوه تهیه نقشه در جهان اسلام در قرن چهارم هیچ ربطی به شیوه‌های یونانی و رومی ندارد و مستقل است.

۶. وداد القاضی/Wadad al-Qādi، «ابوحیان توحیدی: صدایی سنی در قرن شعی»، ص ۱۲۸-۱۵۹.

درباره زندگی و آثار ابوحیان توحیدی (در حدود ۳۱۴ تا ۴۱۴ ه.ق) نکات ضد و نقیضی وجود دارد که او را به جذاب‌ترین شخصیت تاریخ ادبیات عرب و تفکر جهان اسلام تبدیل کرده‌اند. او در خانواده‌ای فقیر در بغداد زاده شد و زندگی ساده صوفیانه در پیش گرفت، و در حالی که گوشه گرفته بود و نمی‌توانست با هیچ کس جز خدا ارتباط برقرار کند، درگذشت. او که متبحرترین دانشمند در همه رشته‌های علوم اسلامی بود، در دوره‌ای از زندگی خود حرفه و زراقتی پیش گرفت، و چون در محیط و دوره‌ای سرشار از اعتقادات شیعی می‌زیست، برخی گرایش‌های شیعی در افکار و آرای او دیده می‌شود، شاید به همین دلیل مورد انتقاد برخی از معاصران خود، از جمله پسر عمویش

عبدالله بن عباس قرار گرفته است. برای شناخت بهتر او باید نخست فضاهای تاریخی، الهیاتی و تجربی روزگار او دانسته شوند.

بخش دوم، به یادسپاری، به یادآوری و فراموشکاری، شامل پنج مقاله:
۷. الِتون دانییل / Elton L. Daniel، «روایت بلعمی از تاریخ صدر اسلام»، ص ۱۶۳ - ۱۸۹.

ترجمه، و به عبارت دقیق‌تر، اقتباسی که ابوعلی بلعمی از تاریخ الرسل و الملوک ابوجعفر محمدبن جریر طبری کرده است، تفاوت عمده با اصل کتاب دارد، و از لحاظ تعبیر مسائلی پدید می‌آورد. ارزش کار بلعمی در مقام یک منبع تاریخی در قیاس با متن عربی کتاب طبری، جای بحث دارد، هرچند که از وجه تاریخی دارای اهمیت بسیار است. واقعیت این است که آنچه به نام ترجمه تاریخ طبری، شهرت دارد، آشکارا و کاملاً به وسیله فرمانروای آن روز یعنی امیر منصور بن نوح سامانی تأیید و تصویب شده بود. شاید به همین دلیل است که رنگ و مایه ایرانی در روایت بلعمی آشکارتر از روایت طبری است.

۸. جوزف نورمنت بل / Joseph Norment Bell، «دوباره بگو و مرا برده خود کن: یادداشت‌هایی درباره قول دیلمی مبنی بر هفت نشانه عشق انسان به خدا»، ص ۱۹۰ - ۲۰۹.

در حدیثی آمده است که پیامبر (ص) هرگاه صدای ابن مسعود را به هنگام قرائت قرآن می‌شنید، به گریه درمی‌آمد. اما در میان مؤلفان فقط ابوالحسن علی بن محمد دیلمی، آن را با دقت و اعتقاد نقل کرده است. دیلمی که کتاب خود را در حدود اواخر قرن چهارم هجری تألیف کرده است، شاگرد ابن خفیف، صوفی سنی (درگذشته به سال ۳۷۱ ه.ق) بوده، و کتاب عطف الالف المألوف علی اللام المعطوف را نوشته است، که در آن به تبیین هفت نشانه عشق انسان به خدا پرداخته است، و این حدیث را در تأیید آن نقل کرده است.

۹. جولیا بری / Julia Bray، «فهرست و حافظه»، ص ۲۱۰ - ۲۳۱.

در این مقاله به برخی از وجوه فنون و موارد کاربرد حافظه، و شکل‌گیری موفق یا بی‌فراجم حافظه فرهنگی در حدود نیمه دوم قرن سوم هجری پرداخته می‌شود. منبع عمده در این تحقیق، ابن قتیبه (درگذشته به سال ۲۷۶ ه.ق) و اثر معروف او به نام المعارف است، که یکی از آثار مرجع در زمینه ادب آموزشی و کاربرد اجتماعی سودمند

دانش عمومی به شمار می‌آید. فهرست، یکی از ابزارهای ساماندهی مادی فکر شمرده می‌شود، که به حافظه کمک می‌کند. ابن قتیبه و محمد بن حبیب در تألیفات خود از این دو وسیله بهره گرفته‌اند، اما در یک زمینه و طرح مشابه کار نکرده‌اند.

۱۰. داوید واسرشتاین David J. Wasserstein، «یک مضمون یوحثایی در زندگینامه ابن تومرت»، ص ۲۳۲ - ۲۴۹.

گزارش‌هایی که درباره محمد بن عبدالله بن الهرغی، ملقب به «مهدی» و معروف به «ابن تومرت» (در گذشته به سال ۵۲۴ ه. ق) نوشته شده‌اند، بسیار جانبدارانه و ستایش‌آمیز هستند. و بیشتر اموری که در احوال او نوشته شده‌اند، اتفاق نیفتاده‌اند، اما به شناخت اوضاع و احوال آن روزگار کمک می‌کنند. یکی از عناصر این متون، وجهی یوحثایی است که به زندگی و افکار ابن تومرت داده می‌شود. برای تبیین موضوع، متونی که این امر در آنها طرح شده است، در این جا نقل و بررسی شده‌اند، و در این میان بر قول ابن قطن بیشتر تکیه شده است.

۱۱. عباس امانت/ Abbas Amanat، «بوستان شهدا»: روش کاشفی در ایرانی کردن روایت شهادت شیعی، در اواخر دوره تیموری، ص ۲۵۰ - ۲۷۵.

در میان ادبیات وسیعی که به گرامی داشت خاطره شهیدان کربلا اختصاص دارد، از نظر اهمیت و تأثیر، کمتر متنی به پای روضه الشهداء ملاحظه و اعظ کاشفی می‌رسد.

زندگی‌نامه نویسنده شیعی، محمدباقر خوانساری که در قرن سیزدهم / نوزدهم می‌زیسته است، روضه الشهداء (بوستان شهیدان) را کتابی می‌داند که به شیوه‌ای خاص و به گونه‌ای تأثیرگذار نگارش یافته است. این کتاب که در قرن دهم / شانزدهم نوشته شده است، بعداً سرمشق شهادتنامه نویسی و روضه خوانی قرار گرفت، که البته با نوحه / نوحه خوانی، تعزیه / تعزیه‌گیری تفاوت دارد.

بخش سوم، یاد و یادگار فرمانروایان، سلسله‌ها و کشورگشایان، مشتمل بر شش مقاله است.

۱۲. مایکل بیتز Michael L. Bates، «انقلاب‌های خراسانی و عنوان المهدی»، ص ۲۷۹ - ۳۱۷.

نخستین خلیفه سنی که یک عنوان یا «لقب» افتخاری انفرادی رسمی بر خود نهاد، خلیفه دوم عباسی، ابو جعفر عبدالله بن محمد (خلافت از ۱۳۶ تا ۱۵۸ ه. ق) است. لقبی که او برگزید «منصور» یعنی پیروز / پیروزمند است که بعداً به همین لقب و نام شناخته

شد، همچنان که از آن پس همه خلفا، خواه سنی و خواه شیعه، چه عباسی و چه فاطمی و چه زیدی، و حتی «مهدی»‌های سودان بیشتر به لقب شناخته می‌شوند. این ابداع منصور در فرهنگ‌های دیگر سابقه و مانند ندارد، و چندان عادی می‌نماید که مورخان بعد متعرض ابداع و سابقه و تعریف آن نشده‌اند. یک اسم و لقب رایج دیگر «المهدی» است که بعدها در ری و خراسان تعریف و دامنه تازه‌ای یافت و مخصوصاً موجب پدید آمدن حرکت‌های انقلابی گردید که عمدتاً در جهت دفاع از خاندان علی ابن ابیطالب (ع) شکل می‌گرفتند. مُهرهایی که از آن زمان باقی مانده‌اند، به کار تحقیق در این زمینه کمک می‌کنند.

۱۳. لوك تريډول / Luke Treadwell، «شاهنشاه و الملك المؤيد: مشروعیت دهی به قدرت در دوره سامانیان و آل بویه»، ص ۳۱۸-۳۳۷.

در میان انبوه آثاری که ویلفرد مادلونگ درباره تاریخ قرون اول اسلام پدید آورده است، شمار قابل توجهی به تاریخ ایران در روزگار آل بویه و خاندان‌های دیگر در قرن چهارم هجری اختصاص دارند. در ضمن این نوشته‌ها به موضوع چگونگی استفاده آل بویه از القاب هم توجه شده است. در تأیید و تکمیل تحقیقات مادلونگ، برای شناسایی این القاب و علت‌های پدید آمدن آنها منابع مختلفی در دست هست که در میان آنها مُهرها جایگاهی خاص دارند. در واقع، آل بویه برای مقابله با رقبای سامانی خود در شرق ایران تأکید خاصی بر القاب داشتند، و برای کسب حیثیت به استعمال القاب و عنوان‌ها روی آوردند. در این میان دو لقب «شاهنشاه» و «الملك المؤيد» بیشتر از القاب دیگر جذابیت داشتند.

۱۴. اسماعیل پوناوالا / Ismail K. Poonawala، «آغاز دعوت اسماعیلی و استقرار خاندان فاطمی به روایت قاضی نعمان»، ص ۳۳۸-۳۶۳.

قاضی نعمان (درگذشته به سال ۳۶۳ ه. ق) نامدارترین فقیه فاطمی و بنیانگذار فقه اسماعیلی، مؤلفی آگاه و پرکار بود. در سال ۳۳۷ ه. ق که خلیفه امام المنصور پایتخت خود را به شهر جدید المنصوریه منتقل کرد، منصب قاضی القضاة قلمرو خود را به قاضی نعمان داد. ادریس عمادالدین (درگذشته به سال ۸۷۲ ه. ق)، مورخ و داعی بزرگ اسماعیلیه در یمن، نوشته است که المنصور کار دعوت را به قاضی نعمان سپرد. او در روزگار خلیفه چهارم فاطمی، امام المعزالدین الله (خلافت از ۳۴۱ تا ۳۶۵ ه. ق) نیز این منصب را داشت و به توصیه او کتاب دعائم الاسلام (ستون‌های اسلام) را نوشت که

- تاریخ و پیدایی فاطمیون و گزارش آرا و اعتقادات آنان است.
۱۵. پل واکر / Paul E. Walker، «نمادهای به سرقت رفته از گذشته: سرقت یادگاری‌ها و آثار مقدس در رقابت میان عباسیان و فاطمی‌ها»، ص ۳۶۴-۳۸۷.
- در سال ۳۲۰ ه. ق امیر مونس، فرمانده لشکریان عباسی، المقتدر بالله خلیفه عباسی را به نیرنگ از بغداد بیرون کشید، و ضمن جنگی او را از پا در آورد، و چنان که رسم بود، حرم او را پریشان کرد و اموالش را بر باد داد. در این میان یکی از افراد سپاهی به کمک یکی از زنان حرم شتافت تا او را در جایی پنهان کند. زن به او گفت که چیزی ندارد که در عوض این کار نیک به او بدهد، اما می‌تواند در یکی از خانه‌های دربار نشانی صندوقچه‌ای را بدهد که حاوی شمشیر معروف ذوالفقار است که پیامبر (ص) در جنگ احد به حضرت علی (ع) داد. آنچه در این میان جالب می‌نماید، و آن زن از آن بی‌خبر بود، این است که آن مرد نجات دهنده یکی از مأموران دستگاه خلافت فاطمی بود. و این نمونه‌ای از درگیری میان فاطمی‌ها و عباسیان بر سر تصاحب نمادها و یادگاری‌های مقدس تاریخ اسلام است که سال‌ها ادامه یافت، زیرا که تملک آنها نشانه مشروعیت و حیثیت به حساب می‌آمد.
۱۶. سعید امیر ارجمند / Said Amir-Arjomand، «مضمون قدرت و گذار تشیع از مرحله فرقه‌ای به دین رسمی در ایران»، ص ۳۸۸-۴۰۹.
- آیین تشیع از آغاز پیدایی در روزگار پیامبر اسلام، که فقط تنی چند پیرو داشت، تا به امروز که مذهب رسمی ایران شده، فراز و نشیب‌های بسیار به خود دیده است. تحول عمده در تاریخ تشیع در قرن پنجم هجری، با قوت گرفتن آل بویه روی داده است. از آن پس دانشمندان شیعه به تدوین اصول آن، مخصوصاً در زمینه اخلاق پرداختند، که در این زمینه علامه محقق حلی و خواجه نصیرالدین طوسی نقش و سهم اساسی دارند. این دانشمندان، در پرتو آشنایی با فرهنگ یونانی «قانون» و «دستور» را وارد اخلاق اسلامی و شیعی کردند، و در جهت «مصلح مسلمین» به شریعت رنگ اخلاق دادند.
۱۷. پیتر شمور / Pieter Smoor، «دیدگاه‌های شاعرانه شماره درباره شاور، زرغام، شیرکوه و صلاح الدین در مقام وزرای خلفای فاطمی»، ص ۴۱۰-۴۳۲.
- ساویرس (Sawirus) بن مقفع، اسقف قبطی مصر که در قرن چهارم هجری / دهم میلادی می‌زیسته است، کتابی دارد به نام تاریخ بطریقهای کلیسای مصری، معروف به بطارکه

الاسکندریه، که در آن به داستان اندوه‌آور «بنورُزیک» برمی‌خوریم. آخرین فرد این خاندان رُزیک بن طلائع است که در سال ۵۵۶ ه. ق به جای پدر به وزارت رسید و در سال بعد به دست شاور السعدی، وزیر عاضد آخرین خلیفه فاطمی، به قتل رسید. رُزیک دارای القاب افتخارآمیز بسیار بود، مثل: مجدالاسلام، العادل، ناصرالدوله، ذخرالائمة... پس از او «شاور» به وزارت رسید. شاعران عصر ناگزیر شدند که خود را با اوضاع و احوال تازه وفق دهند. عمارة الیمنی از آن جمله بود، که آنچه دربارهٔ امرا و وزرای آن عصر سروده است، برای تحقیق در اوضاع و احوال آن روزگار بسیار سودمند است.

کتاب فرهنگ حافظه با یک «کتابنامه گزیده» (ص ۴۳۳ - ۴۴۸) و یک «نمایهٔ عام» (ص ۴۴۹ - ۴۶۴) پایان می‌گیرد. «کتابنامه» شامل بیش از دویست و پنجاه عنوان کتاب و مقاله به زبانهای آلمانی، انگلیسی، ایتالیایی، روسی، عربی، فارسی، فرانسوی... است که برای هرگونه تحقیق در زمینهٔ تاریخ و تمدن و فرهنگ و ادب جهان اسلام سودمند است. ترجمهٔ برخی از این پژوهش‌ها به زبان فارسی و چاپ آنها نیز، در جای خود مفید فایده خواهد بود.